

АРХІВИ

ФОНД УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРОКУРАТУРИ ПЕРЕВІРОЧНО-ФІЛЬТРАЦІЙНОГО ТАБОРУ 0310 У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТРУКТУРА, СКЛАД ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ КОЛЕКЦІЇ

Олександр ПОТИЛЬЧАК,
*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
Національного університету імені М. Драгоманова*

Потильчак Олександр. Фонд управління військової прокуратури перевірконо-фільтраційного табору 0310 у державному архіві Луганської області: структура, склад та інформаційний потенціал документальної колекції.

У статті розглядається структура, склад, аналізується інформаційний потенціал документальної колекції архівного фонду Р-925 «Управління військової прокуратури перевірконо-фільтраційного табору 0310 відділу у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Ворошиловградської області» у Державному архіві Луганської області.

Ключові слова: архівний фонд, Державний архів Луганської області, спеціальний табір, перевірконо-фільтраційний табір, Народний комісаріат внутрішніх справ, одиниця зберігання.

Потьмьчак Александр. Фонд управления военной прокуратуры проверочно-фильтрационного лагеря 0310 в государственном архиве Луганской области: структура, состав и информационный потенциал документальной коллекции.

В статье рассматривается структура, состав, анализируется информационный потенциал документальной коллекции архивного фонда Р-925 «Управление военной прокуратуры проверочно-фильтрационного лагеря 0310 отдела по делам военнопленных и интернированных УНКВД Ворошиловградской области» в Государственном архиве Луганской области.

Ключевые слова: архивный фонд, Государственный архив Луганской области, специальный лагерь, проверочно-фильтрационный лагерь, Народный комиссариат внутренних дел, единица хранения.

Potylchak Olexandr. The Fund of the Military Prosecutor Department (test-filtration camp 0310) in the State Archive of the Luhansk region: structure, composition and information potential of the documentary collection.

Structure, composition are studied, information potential of the documentary collection of the archival collection Р-925 «the Military Prosecutor Department of the test-filtration camp 0310 - the Department of war prisoners and NKVD internees (Voroshilovgrad region)» in the State Archive of the Luhansk region are analyzed.

Keywords: archive Fund, State Archives of the Luhansk region, a special camp, test-filtration camp, the People's Commissariat of Internal Affairs, the storage unit.

Ключове місце в реалізації репресивної політики держави щодо радянських військово-вослужбовців, які в роки війни опинилися в оточенні або, потрапивши в полон, стали бранцями нацистських таборів, посідали створені в роки Другої світової війни в системі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР так звані «спеціальні табори» (з лютого 1945 р. – перевірконо-фільтраційні). Розрізнені відомості НКВС СРСР дозволяють говорити про дислокацію у 1944–1946 роках на території Української РСР чотирьох таких таборів (Сталінського № 0240; Харківського № 0258; Ворошиловградського № 0310 та Київського № 0327). Про історію розбудови і механізм функціонування цих перевірконо-фільтраційних таборів, ведення агентурно-оперативної роботи і слідства серед «спецконтингенту», донедавна не лише загал вітчизняної громадськості, але й фахові історики практично нічого не знали. На тлі відносного опрацювання теми вченими Російської Федерації [2-5, 14], її дослідження в Україні донедавна практично не проводилися. Виключення становлять окремі праці Т. Пастушенко [6-7], М. Куницького [9], С. Галь-

чака [8], а також кілька статей автора цієї розвідки [10-13], в яких порушуються питання перевірки та фільтрації репатріантів-остарбайтерів і колишніх військовополонених радянськими органами внутрішніх справ і державної безпеки на території Української РСР, досліджуються аспекти нормативно-правового забезпечення цього завдання, йдеться про діяльність перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС(МВС) на західному кордоні СРСР у межах республіки. Водночас, специфіка організації та діяльності спецтаборів цього відомства в Україні як історична проблема залишається практично не дослідженою.

Переконані, що головною причиною незадовільного стану вивчення питання є відсутність доступу дослідників до відповідних джерельних комплексів. Йдеться передусім про фондову колекцію Російського державного військового архіву, де на таємному зберіганні знаходяться документи діловодства окремих перевірконо-фільтраційних таборів НКВС, зокрема й тих, що у 1944-1946 рр. дислокувалися на території Української РСР. Сьогодні історикам доступні фонди Центрального апарату ГУПВІ

та Відділу перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР Російського державного військового архіву. Натомість, внутрішнє діловодство окремих ПФТ – себто документи, що відбивають специфіку функціонування останніх – залишаються недосяжними через існуючі режимні обмеження. З огляду на зазначене вище, щоразу актуальнішим виглядає завдання пошуку джерел з нашої проблеми у вітчизняних архівних установах.

Справжньою подією, значення якої для дослідників історії радянських органів внутрішніх справ і державної безпеки в Україні не варто недооцінювати, стало розсекречення в Державному архіві Луганської області документів фонду Р-925 «Управління військової прокуратури ПФТ № 0310 відділу у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Ворошиловградської області». На сьогодні це єдиний виявлений в Україні цілісний фондний комплекс документів перевірконо-фільтраційного табору, фондоутворювачем якого виступив підрозділ військової прокуратури, що здійснював нагляд за дотриманням законності в ході проведення так званої «державної перевірки» та фільтрації спецконтингенту.

Метою нашого наукового дослідження є аналіз структури, складу та інформаційного потенціалу документальної колекції архівного фонду Р-925 «Управління військової прокуратури перевірконо-фільтраційного табору 0310 відділу у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Ворошиловградської області», що зберігається в Державному архіві Луганської області.

Одразу ж зазначимо, що вивчений нами архівний фонд не позбавлений деяких ознак фондової колекції. Наразі в його матеріалах знаходяться документи кількох самостійних відомств, причетних до перевірки, фільтрації та трудового використання спецконтингенту – Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих, Відділу перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР, табірної управління ПФТ 0310 (що в різні часи перебувало у підпо-

рядкуванні двох перших), Управління контррозвідки НКО «СМЕРШ», а також Народного комісаріату вугільної промисловості СРСР, на підприємствах якого використовували працю спецконтингенту. Сформований у 1958-1959 роках архівний фонд об'єднує 479 одиниць зберігання, що містять документи з крайніми датами 17 березня 1944-го – 28 січня 1946 років. В описі фонду документи зібрані в одиниці зберігання за типологією та хронологічним принципом [1, арк. 1-39].

Структурно матеріали фонду формують три відносно самостійні за змістом і характером документів групи архівних справ. До першої з них ми відносимо відомчі нормативно-правові акти, що стосуються організації та діяльності перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР, їх спецконтингенту та особового складу. Передусім це досить розлога група документів котру складають директиви, накази, вказівки, положення та інструкції Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ), Відділу спецтаборів НКВС СРСР, військової прокуратури Харківського військового округу, що стосуються режиму утримання, охорони, трудового використання, санітарного обслуговування, перевірки спецконтингенту, ведення слідства щодо осіб підозрюваних, звинувачених або ж викритих у військових чи «контрреволюційних» злочинах. Відомчі нормативні приписи НКВС ГУКР НКО «СМЕРШ», військової прокуратури, що зберігаються в копіях і оригіналах, дозволяють простежити зміст і спрямування політичних настанов влади стосовно колишніх військовополонених-червоноармійців, оточенців, цивільних осіб, звинувачених у співпраці з ворогом на окупованих територіях чи в полоні, реконструювати зміст і механізм проведення так званої «державної перевірки» даної категорії спецконтингенту.

Конкретне архівно-документальне наповнення одиниць зберігання цієї групи формують матеріали високого ступеня інформативнос-

ті, що стосуються як спецконтингенту, так і особового складу перевірконо-фільтраційних таборів. Серед них: директиви, накази та інструкції УПВІ НКВС СРСР з питань режиму утримання та охорони табірному контингенту; директивні розпорядження та вказівки відділу ПФТ НКВС СРСР щодо організації обліку, порядку державної перевірки і фільтрації спецконтингенту, прискорення цього процесу та передачі перевірених осіб військкоматам, на комплектування штатів охорони таборів, промислових підприємств, спецпоселення тощо; директиви Головного управління постачання Червоної Армії та відділу постачання таборів НКВС СРСР про організацію матеріального і продовольчого забезпечення спецконтингенту; директивні вказівки, положення та інструкції УПВІ НКВС СРСР, Наркомату вугільної промисловості СРСР з питань трудового використання табірному контингенту ПФТ (йдеться про тривалість робочого дня, табірні бригади, складання звітності про наявність і склад трудових ресурсів, ефективність праці, її оплату тощо); директивні вказівки та інструкції УПВІ НКВС СРСР щодо організації оздоровлення контингенту спецтаборів, профілактики та лікування інфекційних захворювань.

Відомчі нормативні приписи, що стосуються штатного складу співробітників спецтаборів, у матеріалах фонду Р-925 представлені директивними вказівками політвідділу УПВІ НКВС СРСР з питань проведення політичної роботи серед бійців охорони та особового складу; директивами відділів постачання таборів НКВС СРСР і Північнокавказького військового округу про збереження, зберігання і постачання зброї та боєприпасів для забезпечення охорони спецтаборів; наказами та директивними вказівками Головного військового прокурора, а також військового прокурора Харківського військового округу щодо організації та здійснення нагляду за дотриманням оперативними працівниками НКВС і ГУКР

«СМЕРШ» вимог закону та відомчих підзаконних актів у ході спеціальної перевірки та фільтрації контингенту.

Другу групу документальних матеріалів фонду Р-925 складають документи внутрішнього табірному діловодства з питань спецконтингенту. Локальні нормативні приписи цієї групи представлені наказами, директивними вказівками, розпорядженнями та інструкціями начальника табірному управління, військової прокуратури табору № 0310, керівництва тресту «Ворошиловградвугілля». Більша частина з них є особливо цінними джерелами для вивчення конкретних механізмів реалізації репресивної політики сталінського режиму стосовно колишніх радянських військовополонених, оточенців, і цивільних громадян у спеціальних (перевірконо-фільтраційних) таборах НКВС і дозволяють здійснити детальну реконструкцію практично всіх сторін табірному життя спецконтингенту: його охорони і режиму утримання, спеціальної перевірки контингенту, проведення дізнання в межах порушених кримінальних справ, господарського та побутового стану таборів, трудового використання мешканців табірних бараків, медико-санітарного та побутового забезпечення табірних зон.

Поточне внутрішнє діловодство з питань спецконтингенту також різноманітне. Серед архівних тек фонду Р-925 знаходимо: журнали обліку слідчих справ відділення військової контррозвідки «СМЕРШ», ордери слідчої групи НКВС УРСР на звільнення з-під варти заарештованих, щомісячні та шоквартальні звіти про роботу військової прокуратури спецтабору у справах, розслідуваних органами НКВС і ГУКР НКО «СМЕРШ», акти обшуків спецконтингенту, щомісячні (шоквартальні) та річні плани й аналітичні звіти про виробничу діяльність табірних відділень, різносторонню інформацію про трудове використання спецконтингенту, щомісячні відомості про виробничий травматизм, протоколи та акти розслідування причин нещасних випадків, доповідні

записки щодо «політико-морального стану» та трудової дисципліни спецконтингенту, стану служби режиму та охорони, щомісячні відомості про санітарний стан табірних відділень і роботу лікувальних установ спецтабору тощо.

Значний інформаційний потенціал несуть у собі матеріали ділового листування табірною управлінням 0310 з відділом контррозвідки НКО СРСР «СМЕРШ», відділом перевірконо-фільтраційних таборів НКВС СРСР, табірними відділеннями, військовими комісаріатами про порушення чинного законодавства, нагляд за слідством і дізнанням, переміщення, втечі, розшук і відрядження спецконтингенту, його трудове використання. Важливе значення для реконструкції внутрішнього табірною режиму мають спеціальні донесення, протоколи допитів свідків, пояснювальні записки про порушення дисципліни, втечі спецконтингенту, розшук утікачів. Цінну для дослідника інформацію особового характеру зберігають списки та акти, журнали обліку прибулого, вибулого, померлого спецконтингенту, втікачів та осіб, які знаходилися під слідством, а також особові документи речового та продовольчого забезпечення підконвойних.

Окреме місце в документальній колекції фонду посідає велика група контрольню-спостережних справ на спецконтингент. Тут зазначимо, що контрольню-спостережна справа (КСС) – це специфічний документ, який відображає організацію, хід і результати оперативних, агентурних та інших заходів органів державної безпеки по конкретних справах оперативного обліку, карних справах або об'єктах оперативної розробки. У перевірконо-фільтраційних таборах НКВС такими «об'єктами» ставали практично всі колишні «оточенці» чи військовополонені, а надто ті колишні військовослужбовці чи цивільні громадяни, щодо яких існували підозри в їхній «зрадницькій» чи «контрреволюційній» діяльності на окупованій території. Контрольню-спостережні справи не бралися на облік обліково-архівних від-

ділів спецслужб, а лише реєструвалися підрозділами, котрі вели оперативну розробку фігурантів таких справ. Остання обставина свого часу спричинила масове знищення таких документів оперативними підрозділами НКВС-НКДБ і ГУКР «СМЕРШ», а відтак сам факт збереження частини контрольню-спостережних справ на спецконтингент перевірконо-фільтраційного табору в одному з державних архівів України є унікальним. Опрацювання цього комплексу джерел, що відклалися за період з червня 1944-го по грудень 1945 року (235 одиниць зберігання) дозволяє виявити та проаналізувати кілька важливих показників перевірконо-фільтраційного процесу. Зокрема, вивчення справ спостережного провадження за їх крайніми хронологічними реперами робить можливим аналіз динаміки фільтрації спецконтингенту за показником тривалості перевірки, а вибірка по кримінальних статтях, що інкримінувалися мешканцям табірних бараків, дозволяє визначити пріоритети репресивних органів у цій сфері.

Як видно з поданої вище таблиці, більшість осіб «перемінного складу» ПФТ № 0310, на яких оперативниками було заведено контрольню-спостережні справи (а це лише невелика частина спецконтингенту), перевірялися протягом одного-трьох місяців, тобто в терміни визначені відомчими положеннями та інструкціями НКВС СРСР. Таких ми нарахували 194 особи, що становить 64 відсотки фігурантів збережених контрольню-спостережних справ. Решту 110 осіб спецконтингенту (36 відсотків фігурантів КСС), як видно з крайніх дат їхніх справ, перевірили в терміни від трьох місяців до одного року, що було порушенням відомчих нормативних приписів. В одинадцяти випадках зафіксовано особливо кричущі факти затягування процедури фільтрації на терміни від десяти місяців до одного року [див.: табл. 1].

Виділена нами третя документальна група архівного фонду Р-925 об'єднує матеріали внутрішнього табірною діловодства

Таблиця 1

Тривалість державної перевірки та фільтрації фігурантів контрольно-спостережних справ із числа спецконтингенту ПФТ № 0310 (за матеріалами фонду Р-925 Державного архіву Луганської області)¹

Інкриміновані карні статті	Всього осіб	Тривалість перевірки та фільтрації										
		До 1 місяця	1-2 місяці	2-3 місяці	3-4 місяці	4-5 місяців	5-6 місяців	6-7 місяців	7-8 місяців	8-9 місяців	9-10 місяців	До 1 року
58 КК УРСР ²	274	38	96	83	8	22	2	5	1	6	5	8
193 КК УРСР ³	30	2	9	6	5	5	-	-	-	-	-	3
Разом	304	40	105	89	13	27	2	5	1	6	5	11
Разом у %	100	13	34,6	29,3	4,3	8,9	0,6	1,7	0,3	1,9	1,7	3,7

Примітки:

1) Таблицю складено автором за даними: ДАЛО, ф. Р-925, Опис фонду. – 39 арк.

2) Ст. 58 пп. 1а-14 Кримінального кодексу УРСР передбачали покарання за «зраду батьківщині», «шпигунство», «контрреволюційну пропаганду та агітацію», «контрреволюційний саботаж» тощо.

3) Ст. 193 п. 7. КК УРСР передбачала покарання «за дезертирство». (Див.: Уголовный кодекс Украинской ССР: Официальный текст по состоянию на 1 июня 1942 г. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1942. – 224 с.)

з питань штатного особового складу. Серед локальних нормативно-правових приписів, що стосуються так званого «постійного складу» перевірконо-фільтраційного табору 0310, у матеріалах фонду Р-925 знаходимо: директивні вказівки табірному управлінню з питань проведення політичної роботи з бійцями охорони та особовим складом; накази начальника місцевого військового гарнізону про порушення військової дисципліни військовослужбовцями спецтабору, патрульно-гарнізонну службу; накази військового прокурора Харківського військового округу по особовому складу; накази начальника табірному управлінню з питань особового складу та воєнізованої охорони, бойової, політичної та службової підготовки рядових, сержантів і офіцерів табору, службових прав начальників табірних відділень. Цікавими локальними нормативними актами є: «Положення про преміювання працівників таборів, що обслуговують підприємства

вугільної промисловості», щоквартальні «Програми бойової підготовки воєнізованої охорони».

Поточне внутрішнє діловодство, що стосується штатного особового складу ПФТ № 0310, представлено кількома змістовними підгрупами джерел. Тут дослідник знайде генеральні плани окремих відділень табору, плани роботи, щомісячну (щоквартальну) звітність про політико-виховну роботу серед особового складу, стан воєнізованої охорони, чисельність особового складу, протоколи засідань комісій табірному управлінню та його підрозділів з підведення підсумків роботи за місяць, службові донесення про політичний стан і трудову дисципліну серед особового складу, плани розшуку втікачів, плани охорони та оборони табірних відділень тощо.

До документальної підгрупи ділового листування з питань особового складу входять дописи на адресу відділу спецтаборів

НКВС СРСР, кадрового управління НКВС СРСР, відділу у справах військовополонених УНКВС Ворошиловградської області, військової прокуратури Харківського військового округу, табірної управління та його відділень.

Не менш важливими для історичної реконструкції табірної структури та організації ПФП, аналізу специфіки діяльності з перевірки і фільтрації спецконтингенту є збережені серед справ архівного фонду спеціальні донесення, пояснювальні записки про порушення військової дисципліни особовим складом і бійцями воєнізованої охорони, документи речового та продовольчого забезпечення особового складу; табелі, списки відряджених працівників і списки особового складу табірної управління його підрозділів, відділу військової контррозвідки «СМЕРШ», дивізіонів воєнізованої охорони.

Наразі документи фонду Р-925 – «Управління військової прокуратури перевірконо-фільтраційного табору 0310 відділу у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Ворошиловградської області» в Державному архіві Луганської області є унікальним за інформаційним потенціалом і загалом репрезентативним джерельним комплексом. Переконані, що опрацювання сконцентрованих у фонді документів дозволить не лише простежити особливості реалізації на місцях директивних вказівок спецслужб щодо перевірки та фільтрації спецконтингенту ПФП НКВС СРСР, проаналізувати та оцінити його динаміку, характер, результати та наслідки, але й досить детально вивчити питання режиму утримання та охорони спецконтингенту, його матеріального, харчового та медико-санітарного забезпечення, трудового використання, аспекти політико-ідеологічної обробки підконвойного контингенту мешканців табірних бараків.

ДЖЕРЕЛА

1. Опись фонда (16 декабря 1958 г. – 4 февраля 1959 г.) // Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-925 – Управління військової прокуратури ПФТ № 0310 відділу у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Ворошиловградської області. – Оп. 1. Спр. Опис фонду. – 39 арк.

2. Бичехов А. Ф. К истории создания специальных и проверочно-фильтрационных лагерей для советских военнопленных и организации в них «государственной проверки» / А. Ф. Бичехов // Военно-исторические исследования в Поволжье. – Саратов. 2006. – С. 256–280.

3. Говоров И. В. Оперативные и розыскные мероприятия в среде репатриированных советских граждан как одно из направлений деятельности органов внутренних дел и государственной безопасности в Ленинградской области (вторая половина 40 – начало 50-х гг.) // Законность, оперативно-розыскная деятельность и уголовный процесс. Материалы международной научно-практической конференции. – Ч 1. – СПб. : изд-во Санкт-Петербургской академии МВД РФ, 1998. – С. 288–291.

4. Говоров И. В. Проверочно-фильтрационные органы в системе НКВД 1944–1946 гг. (по материалам Ленинградской области). // Министерство внутренних дел : страницы истории (1802-2002) – СПб. : фонд «Университет», 2001. – С. 441–474.

5. Меженко В. А. Военнопленные возвращались в строй / В. А. Меженко // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 5. – С. 29–34.

6. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праці, репатріація (1942–1953) / Т. В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.

7. Пастушенко Т. В. В'їзд репатріантів до Києва заборонено...: повоєнне життя колишніх остарбайтерів та військовополонених в Україні / Т. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с. – Бібліогр. : С. 146-164.

8. Гальчак С. Д. Українские оstarбайтеры подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С. Д. Гальчак. – Винница : Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.; Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.) / С. Д. Гальчак. – Винница : Меркьюри-Поділля, 2009. – 768 с., іл. 16 с.

9. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія / М. П. Куницький. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

10. Потильчак О. В. Перевірко-фільтраційні пункти НКВС СРСР для «переміщених осіб» на Волині у 1944 році / О. В. Потильчак, М. В. Терентьев // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : Наук. Зб. Вип. 30 : Матеріали ХХХ Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 292–297.

11. Потыльчак А. В. Проверочно-фильтрационные пункты НКВД-МВД в системе учреждений репатриации перемещенных лиц на территории Украины в 1944–1947 годах / А. В. Потыльчак // Историк и его время. Памяти профессора В. Б. Конасова: сборник статей / под. ред. В. В. Попова; сост. А. Л. Кузьминых. – Вологда : Граффити, 2010. – С. 305–316.

12. Потильчак О. В. Перевірко-фільтраційні пункти НКВС СРСР для переміщених осіб на території України у 1944 році / О. В. Потильчак // Воєнна історія. – 2010. – № 3(51). – С. 110–117.

13. Потильчак О. В. Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1944–1947 рр.): історичний аспект / О. В. Потильчак // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – № 202. – Част. 2. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2011. – С. 124–131.

14. Шевченко В. В. Деятельность лагерей специального назначения НКВД СССР в 1941–1946 годах : дис. канд. ист. наук. / 07.00.02 / Шевченко Владимир Вячеславович / Волгоградский государственный университет. – Волгоград, 2010. – 247 с.